

УДК 811.161.1'27:811.161.3'27

СУФИКСАЛЬНЫЯ ЎНІВЕРБЫ ЭТНАГРАФІЧНАГА ХАРАКТАРУ Ў БЕЛАРУСКОЙ МОВЕ

К. А. Зуева

*Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт,
вул. Паркавая, 62, 225401, г. Баранавічы, Беларусь, katarzyna.zujewa@mail.ru*

Ва ўніверсальнай лексіцы беларускай мовы выяўлена група суфіксальных ўнівербаў этнаграфічнага характару, вызначана, што дадзеная група лексікі не мае адпаведных найменняў ў рускай мове. Разгледжаны словаўтваральны інвентар, стылістычныя асаблівасці і семантыка беларускіх ўнівербаў-этнаграфізмаў. Даказана, што дадзеная група ўнівербаў звязана непасрэдна з жыццём і рэчаіснасцю беларускага народа. Абаснавана, што працэс ўнівербацыі ў беларускай мове мае незалежны характар.

Ключавыя словы: універбацыя; універб; этнаграфізм(ы); словаўтварэнне; стылістыка; семантыка.

SUFFIXAL UNIVERBS OF ETHNOGRAPHIC NATURE IN THE BELARUSIAN LANGUAGE

K. A. Zueva

*Baranovichy State University,
Park St., 62, 225401, Baranovichy, Belarus, katarzyna.zujewa@mail.ru*

In the univerbal vocabulary of the Belarusian language, a group of suffixal univerbs of an ethnographic nature was identified, it was determined that this group of vocabulary does not have corresponding nominations in Russian. Word-forming inventory, stylistic features and semantics of Belarusian suffixal univerbs-ethnography are considered. It has been proven that this group of univerbs is directly related to the life and reality of the Belarusian people. It is justified that the process of univerbation in the Belarusian language is independent.

Keywords: univerbation; univerb; ethnography (s); word formation; stylistics; semantics.

На прыканцы XX ст. – пачатку XXI ст. у славянскім мовазнаўстве ўзмацняецца цікавасць да даследавання праблем універбацыі, працэсу, які звязаны з прынцыпам моўнай эканоміі.

Пад паняццем *універбацыя* разумеецца «утварэнне аднаго слова на месцы намінацыі на словазлучэння» [1, с. 155], «кампрэсіўнае словаўтварэнне, – працэс утварэння слова на базе словазлучэння, якому

сінанімічна» [2, с. 577].

Словы, «утвораныя з дапамогай суфіксальнай універбацыі называюць універбамі» [3, с. 62], адпаведна, *універб* – аднаслоўная матываваная лексічная адзінка (рэзультат універбацыі), семантычна эквівалентная зыходнай неаднаслоўнай намінацыі. Універбы з’яўляюцца адзінкамі другаснай намінацыі і «прадстаўляюць скарачаныя, эканомныя варыянты поўных найменняў (апошнія часта ўспрымаюцца як збытковыя)» [4, с. 17].

Класічнымі ўнівербамі мовазнаўцы прызнаюць суфіксальныя вытворныя, якія ўтвораны з дапамогай суфікса, «*ўнівербатара*» [5, с. 251] – словаўтваральнага сродка, з дапамогай якога утвараецца новая лексічная адзінка (універб) на базе словазлучэння «прыметнік + назоўнік», «*універбанта*» [5, с. 251] – неаднаслоўнай намінацыі (ад’ектыўна-субстантыўнага словазлучэння), якое выступае ў якасці матываванай базы для аднаслоўнай лексічнай адзінкі – універба.

Даследаванні паказваюць, што суфіксальныя ўнівербы ў беларускай мове могуць ўтварацца з дапамогай абмежаванага словаўтваральнага інвентару – дзесяці універбатараў: *-к(а)*, *-і(к)*, *-ін(а)*, *-іц(а)*, *-ак*, *-н(я)*, *-ух(а)*, *-к(і)*, *-ач*, *-ур(а)*. Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца разглядаць універбаў этнаграфічнага характару ў беларускай мове. Матэрыялам паслужылі 17 беларускіх універбаў, адабраных са слоўнікаў (гл. спіс скарачэнняў і ўмоўных абазначэнняў).

Варта адзначыць, што *этнаграфізм* «назва прадметаў (рэчаў) або паняццяў, характэрных для быту, гаспадаркі ў дадзенай мясцовасці» [6, с. 470]; *этнаграфізмы* «1) лексемы, якія выкарыстоўваюцца ў мове, што належыць пэўнаму этнасу; 2) лексічныя дыялектызмы, якія выкарыстоўваюцца ў пэўнай мясцовасці» [6, с. 470], зыходзячы з прадстаўленых дэфініцый, ў артыкуле будзе выкарыстоўвацца тэрмін *універб-этнаграфізм*.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што:

1) беларускія універбы-этнаграфізмы могуць не мець ніякіх адпаведнікаў у рускай мове: бел. *бульбянікі* ← (~ *бульбяныя галушкі*) (ТСБМ, т. 1, с. 418–419) – рус. Ø, бел. *начніца*, абл. ← *начная зорка* (ТСБМ, т. 3, с. 339) – рус. Ø, *ранкі*, абл. ← *ранішня пасьба* [жывёлы] (ТСБМ, т. 4, с. 639) – рус. Ø; бел. *сырніца*, абл. ← (~ *сырная мачанка*) (ТСБМ, т. 5 (1), с. 434) – рус. Ø;

2) універбы-этнаграфізмы беларускай мовы маюць пэўныя эквіваленты ў рускай мове, але беларускім аднаслоўным найменням адпавядаюць рускія словазлучэнні: бел. *бульбянік* ← 2 (~ *бульбяная аладка*) (ТСБМ, т. 1, с. 418) – рус. Ø (*картофельная оладья*) (БРС, т. 1, с. 424), бел. *буслянка*, разм. ← *бусава гняздо* (ТСБМ, т. 1, с. 425) – рус. Ø (*аистово гнездо*) (БРС, т. 1, с. 428); бел. *дранік* і *драчонік* ← [аладка з]

дранай бульбы (ТСБМ, т. 2, с. 198) – рус. Ø (оладья из тертого картофеля) (БРС, т. 1, с. 835), бел. камяніца, абл. ← 2 камяністая глеба (ТСБМ, т. 2, с. 609) – рус. Ø (каменистая почва) (БРС, т. 2, с. 128), бел. летнік¹, абл. ← летняя садавіна (ТСБМ, т. 3, с. 39) – рус. Ø (летние фрукты) (НКРЯ), бел. мядніца, абл. ← медны таз (ТСБМ, т. 3, с. 190) – рус. Ø (медный таз) (БРС, т. 2, с. 420), бел. партызанка, разм. ← 2 партызанская вайна (ТСБМ, т. 4, с. 59) – рус. Ø (партизанская война) (МАС, т. 3, с. 26), бел. рамоўка, абл. ← рамачны вулей (ТСБМ, т. 4, с. 636) – рус. Ø (рамочный улей) (БРС, т. 3, с. 363), бел. цалкі, абл. ← 2 цэлая бульба (вараная ў лупінах) (ТСБМ, т. 5(2), с. 226) – рус. Ø (картофель в мундире) (БРС, т. 3, с. 996), бел. цалкі, абл. ← 3 (~ цэлыя зерні [канпель]) (ТСБМ, т. 5 (2), с. 226) – рус. Ø (целые зерна конопли) (БРС, т. 3, с. 996);

3) беларускія ўнівербы-этнаграфізмы маюць пэўныя эквіваленты ў рускай мове, але беларускім універбам адпавядаюць рускія назоўнікі, якія не з'яўляюцца ўнівербамі: бел. жалязняк², абл. ← жалезная лапата (ТСБМ, т. 2, с. 250; ЭСБМ, т. 3, с. 208) – рус. Ø (заступ 'железная, суживающаяся к концу лопата') (БРС, т. 1, с. 885; МАС, т. 1, с. 578), бел. капаніца, абл. ← капальная прылада (ТСБМ, т. 2, с. 122; ТСБМ, т. 2, с. 627) – рус. Ø (мотыга¹ '1. Примитивное сельскохозяйственное орудие для обработки почвы под посев, состоящее из палки и приделанного к ней острого клинка или скребка. 2. Название инструмента, орудия, представляющего собой острую лопатку (употребляется для рыхления почвы, окучивания, уничтожения сорняков и т. п.)') (БРС, т. 2, с. 143; МАС, т. 2, с. 304).

Словаўтварэнне прадстаўленых і пералічаных вышэй беларускіх універбаў этнаграфічнага характару ажыццяўляецца з дапамогай пяці універбатараў: **-іц(а)** – 5 універбаў, **-ік** – 4 універба, **-к(і)** – 4 універба, **-к(а)** – 3 універба, **-як** – 1 універб.

Адносна стылістыкі адзначым, што адабраныя ўнівербы этнаграфічнага характару ў слоўніках беларускай мовы часта маюць памету **абл.** 'абласное': *начніца, ранкі, сырніца, камяніца, летнік, мядніца, рамоўка, цалкі, жалязняк, капаніца*; два ўнівербы суправаджаюцца паметай **разм.** 'размоўнае': *бусянка, партызанка*; выдзелены ўнівербы нейтральнага характару, якія не суправаджаюцца стылістычнымі паметами ў слоўніках: *бульбянікі, бульбянік, дранік і драчонік*.

Разгледзім семантыку беларускіх ўнівербаў-этнаграфізмаў і паралельна дадзім некаторыя каментарыі адносна іх этнаграфічнага характару.

Адабраныя аднаслоўныя намінацыі абазначаюць наступныя паняцці: **стравы**: *бульбянік* ← (~ *бульбяная аладка*), *бульбянікі* ← (~ *бульбяныя*

галушкі), *дранік* и *драчонік* ← [аладка з] *дранай бульбы* – «хоць на Беларусі бульбу пачалі вырошчваць толькі ў сярэдзіне XVIII ст., традыцыйнае беларускае меню цяжка ўявіць без яе» [7]; *сырніца*, абл. ← (~ *сырная мачанка*), *цалкі*, абл. ← *цэлая бульба* (вараная ў лупінах) – на этнаграфічны характар універбаў указывае стылістычная памета **абл.**; **раслінныя культуры:** *летнік*, абл. ← *летняя садавіна*, *цалкі*, абл. ← (~ *цэлыя зерні канпель*) – на этнаграфічны характар універбаў указывае стылістычная памета **абл.**; **прылады працы:** *жэлезняк*, абл. ← *жэлезная лапата*, *капаніца*, абл. ← *капальная прылада* – на этнаграфічны характар універбаў указывае стылістычная памета **абл.**; **збудаванні:** *буслянка* ← *буслава гняздо* – «бусел – сімвал Беларусі яшчэ з тых часоў, калі нашы продкі верылі ў розных багоў <...> Беларусы лічылі буслоў прадвеснікамі шчасця і дабрабыту... З даўніх часоў жыхары вёсак будуюць спецыяльныя платформы на хатніх дахах ці слупах, каб птушкам было больш зручна гнездавацца. Хоць па колькаці папуляцыя бусла на Беларусі далёка не на першым месцы, здаўна ва ўяўленні многіх людзей птушка звязана з нашай краінай. Для нас бусел – птушка-апякун (заступнік) народу, чыстага душой, шчырага верай і добром. У народным фальклоры і класічнай літаратуры белыя крылы буслоў абараняюць нашу зямлю ад злых сіл... У літаратуры вобраз Беларусі як зямлі пад белымі крыламі ўвекавечаны ў аднайменным нарысе У. Караткевіча» [8]; *рамоўка*, абл. ← *рамачны вулей* – на этнаграфічны характар універба ўказывае стылістычная памета **абл.**; **сацыяльныя паняцці:** *партызанка* ← *партызанская вайна* – «пад час Вялікай Айчыннай вайны Беларусь па праву называлі рэспублікай-партызанкай. Першыя партызанскія атрады пачалі дзейнічаць у тыле ворага ўжо ў чэрвені–ліпені 1941 г. К лістападу 1942 г. партызанскі рух на Беларусі стаў масавым. К канцу 1943 г. народныя месціўцы выпяцнялі акупантаў не толькі з асобных вёсак, але і цэлых раёнаў. А ў 1944 г. партызаны сумесна з часткамі Чырвонай Арміі вызвалялі гарады і вёскі Беларусі» [9]; **прыродныя з’явы:** *начніца*, абл. ← *начная зорка*; **глебы:** *камяніца*, абл. ← *камяністая глеба*; **прадметы хатняга ўжытку:** *мядніца*, абл. ← *медны таз*; **заняткі вясковых жыхароў:** *ранкі*, абл. ← *ранішня пасьба* [жывёлы] – на этнаграфічны характар дадзеных універбаў указывае стылістычная памета **абл.**

Такім чынам, выяўленыя ў беларускай мове ўнівербы этнаграфічнага характару сведчаць пра незалежны характар працэсу ўнівербацыі ў даследуемай мове, спецыфіка іх ўжывання заключаецца ў тым, што дадзеныя паняцці характэрны для беларускай рэчаіснасці і звязаны з жыццём непасрэдна беларускага народу.

Спіс скарачэнняў і ўмоўных абазначэнняў

бел. – беларускае; **БРС** – Беларуска-рускі слоўнік: у 3 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; рэд. К. К. Атраховіч (К. Крапіва). Мінск : Беларус. Энцыкл., 2003. 3 т.; **МАС** – Словарь русского языка: в 4 т. / Рос. акад. наук, Ин-т лингв. исслед. ; под ред. А. П. Евгеньевой. М. : Рус. яз., 1985–1988. 4 т.; **рус.** – рускае; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). Мінск : Бел. сав. энцыкл., 1977–1984. 5 т.; **ЭСБМ** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 14 т. / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск : Навука і тэхніка. 1978–2017. 14 т.; **НКРЯ** – Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. URL: <http://ruscorpora.ru/new/>. (дата обращения: 04.05.2019);

N ← 1 ..., **N ← 2 ...**, **N ← 3 ...** – шматзначныя ўнівербы ў тлумачальных слоўніках; **N¹**, **N²**, **N³** ... – аманімічныя ўнівербы ў тлумачальных слоўніках; **~** – універбант патэнцыяльны – ад’ектыўна-субстантыўнае словазлучэнне (база ўніверба), якое суадносіцца па сэнсу з дэфініцыяй ўніверба ў слоўніках; **Ø** – адсутнасць ўніверба (ў рускай мове).

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Сцяцко П. У., Гуліцкі М. Ф., Антанюк Л. А.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў Мінск : Выш. школа, 1990.
2. *Лопатин В. В.* Универбация // Русский язык : энциклопедия / под ред. Ю. Н. Караулова. М. : Большая рос. энцикл.; Дрофа, 2003. С. 577.
3. *Уласевіч В. І.* Суфіксальныя ўнівербаты ў сучасным перыядычным друку // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2000. № 1. С. 62–66.
4. *Соколовская Т. Д.* Категория нормативности во вторичных наименованиях сокращенного типа : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Гос. ин-т рус. яз. М., 2000.
5. *Лукашанец А.* Універбацыя / універбізацыя: сутнасць паняцця і месца ў тэрмінасістэме словаўтварэння [Электронны рэсурс] // Univerbacija / Univerbizacija u slavenskim jezicima : zb. radova sa Osamnaeste Međunar. nauč. konf. Komisije za tvorbu riječi Međunar. komiteta slavista, Sarajevo, 4–7 apr. 2017 g. / Slavistički komitet ; ured. A. Šehović. – Sarajevo, 2018. – S. 248–263. URL: <http://iml.basnet.by/files/files/KSS/Sarajevo%202018.pdf> (дата звароту: 04.02.2024).
6. *Жеребило Т. В.* Словарь лингвистических терминов. Назрань : ООО «Пилигрим», 2010.
7. Серыю «Нашы сімвалы» папоўніла бульбінка [Электронны рэсурс] // Нацыянальная бібліятэка Беларусі. URL: <https://www.nlb.by/by/news/naviny-biblijatjek/seryyu-nashy-simvaly-papo-nila-bulbinka/> (дата звароту: 04.02.2024).
8. Зубр, аист, василек. Какие культурные символы нас объединяют – узнали у профессора БГУ [Электронный ресурс] // SB.BY Беларусь Сегодня. URL: <https://www.sb.by/articles/что-i-sledovalo-pokazat.html> (дата звароту: 04.02.2024).
9. 100 лет БССР: партизанский край на фото БЕЛТА [Электронный ресурс] // БЕЛТА +. URL: <https://www.belta.by/society/view/100-let-bssr-partizanskij-kraj-na-foto-belta-326967-2018> (дата доступу: 04.02.2024).